

Г. І. Гримашевич (Житомир)

УДК 811.161.2'282:81'367.624

**ВІДІМЕННИКОВІ ПРИСЛІВНИКИ
В СЕРЕДНЬОПОЛІСЬКИХ ГОВІРКАХ
ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Упродовж останніх років поживалися дослідження говіркового мовлення на різних теренах українськомовного діалектного континууму, зокрема актуалізувалося вивчення лексико-граматичних класів слів, визначальне місце з-поміж яких належить прислівнику як безкатегорійній, незмінюваній, одній із найбільш рухомих і найпродуктивніших в історичному розвитку мови частині мови, що нерівномірно вивчена в українських говорах, оскільки привертала увагу діалектологів передовсім на теренах південно-західного наріччя (О. Брошняк, Т. Довга, М. Жежеря, В. Забеліна, О. Захарків, М. Леонова, К. Лук'янюк, І. Ощипко, І. Пагіря та ін.), значно менше – південно-східного (О. Левенець, Г. Мартинова). Поліський діалектний прислівник репрезентовано в працях Г. Аркушина, Ю. Громика (Західне Полісся), Г. Чешко (Східне Полісся), Н. Прилипко (говірки Чорнобильської зони), натомість цілісного системного дослідження прислівника в говірках Середнього Полісся досі немає, що й зумовлює актуальність фіксації та вивчення адвербіальної системи Середнього Полісся загалом і запропонованої розвідки зокрема, оскільки введення до наукового обігу нового діалектного прислівникового матеріалу з архаїчних середньополіських говірок збагатить емпіричну базу української діалектології й уможливить створення поряд з іншими дослідженнями загальної картини поліської адвербіальної системи.

Мета запропонованої розвідки – проаналізувати відіменникові прислівники, зафіксовані у зв'язних діалектних текстах та у відповідях інформаторів – мешканців Середнього Полісся – на питання програми.

Завдання статті – визначити місце відсубстантивних адвербіативів у системі середньополіських говірок зокрема та в загальнополіському контексті загалом, виявити особливості їх функціонування.

Насамперед зауважимо, що в пропонованій статті ми не будемо аналізувати прислівники, які виникли в результаті адвербіалізації форм орудного відмінка іменників, оскільки вони вже були предметом нашого дослідження [Гримашевич 2013].

Прислівникова система української мови, яка сформувалась упродовж історії її розвитку, постала на основі здебільшого іменних частин мови, тому виділяють відіменникові, відприкметникові, відзайменникові та відчислівникові адвербіативи [Німчук 1978], витворені в результаті явища адвербіалізації зазначених слів, яке докладно в українській мові проаналізувала Т. Довга [Довга 1970]. Відіменна, зокрема й відіменникова, адвербіалізація – явище давнє, сягає ще праслов'янської доби, є засобом поповнення складу прислівників

[Німчук 1978: 345]. Адвербіалізації зазнавали і безприйменникові форми, і прийменникові. Як зазначають дослідники, повна адвербіалізація безприйменникової відмінкової форми настає тоді, коли ця форма повністю випадає із системи відмінювання іменника, осамостійнюється, кам'яніє, утрачаючи здатність поєднуватися з означенням [Андерш 1999: 6]. Натомість прийменниково-відмінкові форми іменників, потрапивши в позицію прислівника, не відриваються відразу від своєї відмінкової парадигми [Городенська 2004: 314].

Як засвідчив аналіз зафіксованих прислівників, найбільше відіменникових утворень відзначено в системі обставинних прислівників, які становлять ядро прислівника як частини мови [Там само: 299] й найбільш уживані в діалектному зв'язному мовленні.

Зафіксований діалектний матеріал тільки частково підтверджує висновок К. Городенської щодо літературної мови про те, що в сучасній українській мові вживається найбільше обставинних прислівників зі значенням місця та напрямку, які є наслідком морфологічного завершення адвербіалізації прийменниково-іменникових форм [Там само: 316], оскільки значну кількість аналізованих адвербіативів виявляємо й у групі обставинних прислівників місця, способу дії, дещо рідше – причини та мети.

Зауважимо, що безприйменникових відіменникових прислівників у формі знахідного відмінка виявлено найменше: *ден'* (д'ен'), *ніч* (ни'ч, н'ч, *ноч*), *вечор* (веч'ір, вечер): *с'о'гон'і н'ч о'чеї не зомк'нула* (Ч); *ден' на том' сонци' не'ч'омса на' пол'і* (СВ). Спорадичність фіксації таких прислівників і в українських пам'ятках відзначав В. Німчук [Німчук 1978: 389].

Найбільшу за обсягом групу аналізованих лексем становлять прислівники, які виникли внаслідок адвербіалізації іменників у формі знахідного відмінка з прийменниками. Насамперед із-поміж них відзначаємо прислівники місця: *у'верх* (ўверх, ўв'ерх), *на'верх* (на'в'ерх), *у'гору* (ўгору), *у'низ* (у'н'із, у'ни'з, ўниз, ўни'з, ўн'із), *у'перед* (ўпе'р'од), *на'перед* (напе'р'од), *на'зад*, *ўзад*, *у'глиб* (у'гли'б), *у'бок* (ўбок, у'б'ок, ўб'ок), *на'бок* (на'б'ок), *у'се'р'єдину* (ўсе'ред'іну, ўс'е'р'ед'іну); часу: *у'з'іму* (ўз'іму, у'з'иму, ўз'іму), *у'во'сен'* (уво'с'ен'), *у'ден'* (у'ден'), *у'д'ен'* (у'д'ен'), *над'веч'ір* (над'веч'ор, над'веч'ір), *'зараз* (зарез); способу дії: *на'д'ибки* (на'ди'бк'і), *у'пере'м'ішку* (ўпере'м'ішку, ўпере'м'ішку), *у'роз'валку* (ўроз'валку), *'на'ўхрест*, *'на'хрест*, *у'слід* (усл'ід, усл'ід, усл'ід), *воб'ход*, *на'випуск* (на'ви'пуск, на'в'іпуск), *у'бр'од*, *пуд'рад* (п'ід'рад, под'рад), *пудс'под* (пудс'п'од, п'ідс'под), *на'виворот* (на'в'іворот, на'ві'урот), *на'із'нанку*, *у'зап'раў* 'одягти сорочку, заправляючи її в штани'¹, *на'випуск*, (на'в'іпуск) 'одягти сорочку, не заправляючи її в штани'; *на'роз'паішку*, *на'рос'паішку*, *наба'кир* (наба'к'ір, наба'кер) 'одягти картуз, перекинувши його на один бік'; *на'в'ікат* 'одягнути жінці наплічний одяг так, що

¹ подаємо тільки те значення прислівників, яке не зрозуміле без пояснення.

занадто оголені груди', у¹заборси 'зав'язати шнурки на черевиках так, що їх не можна розв'язати', на¹розк'ід, наро¹зору, наск¹лад (останні три прислівники номінують різні види оранки ґрунту), на¹пр'імер, у¹сухом¹йатку; мети: на¹пере¹кор, на¹з¹ло, на¹с¹м¹ех (на¹с¹м¹ех, на¹с¹м¹ех); причини: у¹шутку, у¹жарт; міри і ступеня: на¹смерт', на¹смерт': надв'єч¹ор і дошч перес¹та¹у і т'і (Ч.); ку¹ди¹ не й¹єд' / то дол'а у¹с'л'єд (Б.); да на¹зад вер¹тайуса (Бон.); м'і п'єр'єїдом те гало у¹бр¹од (Л.).

Фіксуємо також прислівники місця, часу, причини та мети, утворені внаслідок адвербіалізації форм родового відмінка з прийменником з (с, зо, із): з¹дому, з¹верху (з¹в'єрху), звер¹ху, з¹низу (з¹ни¹зу, з¹н'ізу), зс¹єредини (зс¹єр'єд'іні), ск¹раїу, ск¹раїо¹у, ск¹раїєчку, сп¹риходу, з'іс¹поду, сп¹очатку, сп¹єрел'аку, сп¹єрєпугу, з¹л'аку, зоз¹ла, зоз¹ла, з¹дуру, з¹ранку, із¹ранку, з¹раночку, із¹раночку, сут¹ра, які найуживаніші, рідше – з іншими прийменниками: до¹долу, дого¹ри (дого¹ри), до¹в'єку, до¹дому, у¹дома (у¹дома), у¹досвіта (у¹досвета, у¹дос'в'єта), до¹с'в'єта (до¹св'єта), споза¹ранку, на¹чорта, на¹б'єса: йа пош¹ла до¹дому і так ска¹зала (Піх.); і мо¹йа оч'ір'ід' прийш¹ла... йа з'вечора на¹су (Р.); у¹дос'в'єта ме¹не шос' йєк розбу¹д'іло (СВ); йак йа ж'іла у¹дома / у ме¹не бат'ко до¹брії бу¹ (Зар.).

Значна частина аналізованих утворень – прийменниково-іменникові конструкції у формі місцевого відмінка, найчастотнішими з яких є темпоральні прислівники, що виражають час у межах доби чи пори року: у¹вечері (у¹вечер'і, у¹вечарі), у¹ночі (у¹ночи, у¹ноч'і), у¹ночи (у¹ночи у¹ноч'і), у¹ранці (у¹ранц'і, у¹ранци¹, у¹ранци, у¹ранци, у¹ранци), навес¹ні (навес¹н'є, нав'єс¹н'є), повес¹ні, у¹л'ітку (у¹л'ітку, у¹л'єтку, у¹л'єтку), восе¹н'є (вос'єн'є): вос'єн'є ход'ім у л'єс по гр'іб'і (Ч.); але за¹те було весело / йак ск'ір'дуйт' сно¹ти чи дес' у¹вечері'і (Н.); у¹вечер'і ота¹ка по¹ра (ВД); до коло¹сочка на¹кол'єнцях лаз'іл'і / шоб во¹но не про¹пало (Рак.); во¹ни завер¹нулис у¹ноч'і у ча¹со¹у о¹динац'ат' (ВК); поро¹би¹ там по¹б'ід'і і прийш¹о¹у у¹же (ВД); у¹же до¹с'в'єта їдом у л'єс по гр'іб'і (Ч.). Дещо рідше спостерігаємо функціонування адвербіативів місця: по¹верху (по¹в'єрху), повер¹ху, у¹ни¹зу (у¹ни¹зу, у¹ни¹зу, у¹ни¹зу, у¹н'ізу, у¹н'ізу), нани¹зу (нани¹зу, нан'ізу), по¹переду, у¹пере¹д'і, посе¹редині, надво¹рє, понад¹ворку. Спорадично відзначаємо з-поміж таких утворень прислівники способу дії: у¹купі, на¹дибках, на¹дибочках (на¹дибочках) 'навшпиньки': а в¹н так т'іхо на¹ди¹бочках пудийш¹о¹у до ме¹не (Рак.)

Зауважимо, що зафіксовані в середньополіських говірках аналізовані адвербіальні лексеми демонструють беззаперечний зв'язок з іншими зонами середньополіського етномовного континууму, а також з іншими ареалами Полісся, оскільки такі самі утворення відзначені в лексикографічних виданнях, які репрезентують північноукраїнський діалектний обшар, що свідчить про загальні тенденції розвитку діалектної адвербіальної системи, архаїчність зафіксованих лексем, їх використання та функціонування, пор.: сп¹риходу 'скраю, при вході' [Аркушин 2000 II: 167], взаг¹он 'спосіб оранки земельної ділянки від середини до країв' [Лисенко 1974: 43], уск¹лад 'т. с.' [Лисенко 1974: 220], вогін¹ку 'спосіб оранки земельної ділянки від країв

до середини' [Лисенко 1974: 38], *нарóзкидку* 'т. с.' [Лисенко 1974: 134], *заврém'я* 'заздалегідь' [Лисенко 1974: 76], *навдібашиках*, *навдібешики* 'навшпиньки' [Лисенко 1974: 131], *пóплеч* 'поруч' [Лисенко 1974: 168], *пóвночі* 'темно, поночі' [Лисенко 1974: 164], *уперék* 'упоперек' [Лисенко 1961: 66] тощо.

Як бачимо з наведеного матеріалу, особливістю функціонування названих лексем є їхня варіантність переважно на фонетичному, рідше – на словотвірному та акцентному рівнях, що зумовлено незмінюваністю прислівника як частини мови. Відзначені фонетичні варіанти відображають фонетичні особливості середньополіських говірок, які наявні й в інших групах діалектної лексики. Зафіксовані відіменникові прислівники – це передовсім прийменниково-іменникові форми однини знахідного, родового та місцевого відмінків. Усі вони належать до класу обставинних прислівників, найчисленнішими з-поміж яких виявилися адвербіативи місця, часу, способу дії, значно менше функціональне навантаження мають прислівники мети, причини, міри й ступеня, як і в інших лексико-семантичних групах цього лексико-граматичного класу слів, оскільки в діалектному мовленні найчастіше вживаними є прислівники місця та часу. Проаналізовані прислівники – обов'язковий складник діалектного лексикону, який постійно поповнюється завдяки виникненню нових, переважно фонетичних чи словотвірних, варіантів.

Перспективи майбутніх наукових пошуків убачаємо у фіксації та аналізі інших груп прислівників середньополіських говірок для створення загальної картини сучасної адвербіальної діалектної системи однієї з архаїчних зон Славії – Середнього Полісся, що уможливить здійснення компаративних досліджень у царині поліської адвербіальної лексики та виявлення її місця в загальній діалектній системі українського континууму.

Список скорочень назв населених пунктів

Б. – с. Білка Овруцького р-ну; Бон. – с. Бондарі Овруцького р-ну; ВД – Велика Деражня Новоград-Волинського р-ну; ВК – с. Великі Кліщі Народицького р-ну; Зар. – Зарічка Лугинського р-ну; Л. – с. Листвин Овруцького р-ну; Н. – с. Нараївка Ємільчинського р-ну; Піх. – с. Піхоцьке Овруцького р-ну; Р. – с. Ришавка Коростенського р-ну; Рак. – с. Раківщина Овруцького р-ну; СВ – с. Старі Велідники Овруцького р-ну; Ч. – с. Черевки Овруцького р-ну.

Література

Андерш 1999 – Андерш Й. Ф. Особливості адвербіалізації іменників / Й. Ф. Андерш // Мовознавство. – 1999. – № 1. – С. 3 – 6; **Аркушин 2000** – Аркушин Г. Словник західнополіських говірок : у 2 т. / Г. Аркушин. – Луцьк : Вежа, 2000; **Городенська 2004** – Городенська К. Прислівник / К. Городенська // Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : акад. граматики укр. мови / І. Вихованець,

К. Городенська ; за ред. І. Вихованця. – К. : Пульсари, 2004. – С. 298 – 327; **Гримашевич 2013** – Гримашевич Г. І. Відсубстантивні адвербіативи у формі орудного відмінка в українських діалектах / Г. І. Гримашевич // Наук. вісн. Криворіз. держ. пед. ун-ту. Філологічні студії. – 2013. – Вип. 12. – С. 133 – 139; **Довгая 1970** – Довгая Т. М. Адвербіалізація в сучасному українському літературному мові : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. філол. наук : спец. 10.02.02 „Український мові” / Т. М. Довгая. – Ужгород, 1974. – 18 с.; **Лисенко 1974** – Лисенко П. С. Словник поліських мов / П. С. Лисенко. – К. : Наук. думка, 1974. – 260 с.; **Лисенко 1961** – Лисенко П. С. Словник діалектної лексики Середнього і Східного Полісся / П. С. Лисенко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 72 с.; **Німчук 1978** – Німчук В. В. Прислівник // Історія української мови. Морфологія / редкол. В. В. Німчук, А. П. Грищенко та ін. – К. : Наук. думка, 1978. – С. 342 – 412.

Гримашевич Г. І. Відіменникові прислівники в середньополіських мовіках Житомирської області

У статті представлено погляди мовознавців на формування прислівника як частини мови, яка постала на ґрунті іменника, прикметника, числівника, займенника та дієслова через адвербіалізацію їхніх форм. Насамперед проаналізовано відіменникові прислівники, зафіксовані авторкою в середньополіських мовіках Житомирської області у зв'язному мовленні та у відповідях респондентів на запитання програми. Зауважено, що відзначені адвербіативи переважають у лексико-семантичних групах обставинних прислівників місця, часу та способу дії, представлені здебільшого у варіантах, утворених від прийменниково-іменникових форм (переважно знахідного, родового та місцевого відмінків), демонструють беззаперечні зв'язки з іншими зонами північноукраїнського діалектного континууму, свідченням чого є наявність таких прислівників у лексикографічних виданнях, які репрезентують досліджуваний нами ареал, східно- та західнополіський мовний обшир, виявляють з огляду на свою безкатегорійність і незмінність формальну варіативність переважно на фонетичному рівні, що зумовлено фонетичними рисами середньополіських мовірок, активно функціонують у мовленні діалектоносіїв як неодмінний складник мовіркового лексику досліджуваних мовірок.

Ключові слова: прислівник, середньополіські мовірки, відіменникові прислівники, прислівники місця, прислівники часу, прислівники способу дії, прислівники причини, прислівники мети.

Гримашевич Г. И. Отсубстантивные наречия в среднепопесских мовіках Житомирской области

В статье представлены взгляды языковедов на формирование наречия как части речи, возникшей на почве существительного, прилагательного, числительного, местоимения и глагола путем адвербиализации их форм.

Прежде всего проанализированы отсубстантивные наречия, зафиксированные автором в среднеполесских говорах Житомирской области в связной речи и в ответах респондентов на вопросы программы. Отмечено, что зафиксированные адвербиативы преобладают в лексико-семантических группах обстоятельственных наречий места, времени и образа действия, представлены в основном в вариантах, образованных от предложно-существительных форм (преимущественно винительного, родительного и предложного падежей), демонстрируют неоспоримые связи с другими зонами полесского диалектного континуума, свидетельством чего является наличие таких наречий в лексикографических изданиях, которые репрезентируют исследуемый нами ареал, восточно- и западнополесский языковой простор, проявляют, в связи со своей безкатегорийностью и неизменностью, формальную вариативность преимущественно на фонетическом уровне, что обусловлено фонетическими чертами среднеполесских говоров, активно функционируют в речи диалектоносителей как неперенная составляющая диалектного лексикона исследуемых говоров.

Ключевые слова: наречие, среднеполесские говоры, отсубстантивные наречия, наречия места, наречия времени, наречия образа действия, наречия причины, наречия цели.

Hrymashevych H. I. Vidimennykovy Adverbs in Seredniopolisky Dialects of Zhytomyr Area

In the article on the whole the looks of linguists are presented to forming of adverb as a part of speech, that has appeared on the base of noun, adjective, numeral, pronoun and verb through adverbialisation of their forms, vidimennykovy adverbialives as a numerous group in this lexico-grammatical class of words have been described.

Vidimennykovy adverbs fixed by an author in the coherent broadcasting and in the answers of respondents for the question of the program in the seredniopolisky dialects of Zhytomyr area have been firstly analysed. It is noticed that the marked adverbialives prevail in the lexico-semantic groups of adverbs of local, time and method adverbs of the actions, presented mostly in variant form from prepositional-substantival forms (mainly accusative, local cases), demonstrate implicit connections with other zones of Northern Ukrainian dialectal continuum by a certificate what is a presence of such dialects in lexicographic editions, that present the natural habitat investigated by us, eastern-and western polissian language horizon, discover taking into account the noncategorical and invariability formal variety mainly at the phonetic level, that is predefined by the phonetic line of the seredniopolisky dialects, they actively function in dialectonosiy's broadcasting as a necessary part of the dialectal lexicon of the named hovirky.

Prospects of further research in the field of dialect adverb seredniopoliskyh dialects in zahalnopoliskomu and national context to create

a complete picture of the system dialect adverbiality as indispensable Ukrainian dialect vocabulary.

Key words: adverb, seredniopolisky hovirky, vidimnykovi adverbs, local adverbs, adverbs of time, adverbs of method, adverbs reasons, adverbs goal.

Стаття надійшла до редакції 23.05.2016 р.

Прийнято до друку 31.05.2016 р.

Рецензент – канд. філол. н., доц. Леснова В. В.

Ю. В. Грицевич (Луцьк)

УДК 811.161.2'282(477.82)'342.41

ВІДОБРАЖЕННЯ ПОЗИЦІЙНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ ГОЛОСНОГО [’а] В ТЕКСТАХ ЗАХІДНОПОЛІСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ

Одна з причин існування діалектних відмінностей у звуковій системі – регулярні фонетичні процеси, що відображають позиційну реалізацію сучасних голосних фонем.

Мета статті – виявити, систематизувати й проаналізувати відображені в записках фольклору з Західного Полісся позиційні варіанти сучасного голосного [’а]. Реалізація поставленої мети передбачає виконання таких конкретних завдань: а) опрацювати місцеві фольклорні зразки з метою виявлення місцевих особливостей позиційної реалізації [’а]; б) систематизувати засвідчені позиційні варіанти голосного [’а].

„У багатьох західноукраїнських говірках [’а] під наголосом підвищує і звужує артикуляцію до [’е] (який подекуди ще більше пересувається вгору, в напрямку до [і])” [ІФУМ: 689]. За даними АУМ-2 (к. № 41, 43, 44, 47 – 49), наслідки цього процесу представлено й на Західному Поліссі: $\dot{y}z'[e]y$, $^l d'[e]kuvati$, $^l t'[e]шко$, $ш'ч'[e]ст'а$, $га'p'[e]чий$, $йа'г'н'[e]$, $ло'ш'[e]$, $ду'ш'[e]$, $й[e]ма$, $й[e]года$, $й[e]блуко$, спорадично в окраїнних західних говірках і на Холмщині – $\dot{y}z'[i]y$, $^l d'[i]kuvati$, $т'[и]шко$, $ш'ч'[i]ст'а$, $ш'ч'[и]ст'а$.

Докладно проаналізувавши явище діалектного заступлення [’а] > [’е], Ю. Шевельов стосовно теренів Західного Полісся та Підляшшя зауважує: „То є зона змішаних рефлексів. Ще лишаються деякі сліди поліської ситуації (’а як рефлекс ϵ під наголосом, е як його рефлекс у ненаголошеній позиції: $v[z'a]v$: $v[z'e]li$ – наприклад, на Кобринщині), але її, приховану під пізнішими нашаруваннями, доводиться з-під них видобувати (мається на увазі перехід ’а, незалежно від його походження, в ’е, як на підмолдавській і підпольській Україні, хоча в обмеженішому масштабі – лише під наголосом $v[z'e]v$: $v[z'a]li$). У позиції після j це перетворення представлене лише в північній частині згаданої зони: $\acute{e}ма$ (в інших частинах регіону – $\acute{y}ма$)” [ІФУМ: 697].